

A KUNOK ÉS KELET-, DÉLKELET-EURÓPA A 11–12. SZÁZADBAN

Az eurázsiai steppe nyugati része, az Urál-hegység, a Kaukázus, a Fekete-tenger, az Al-Duna és a Kárpátok által határolt térség a Belső-Ázsiából kiinduló népvándorlások utolsó állomáshelye volt. A 11. század első felében a terület meghatározó szereplői a besenyők és az úzok voltak, de a század második felében megjelenő nomád népesség, a kunok közel háromszáz évig jelentősen befolyásolták a térség politikai életét. E rövid tanulmányban ennek a nomád törzsszövetségnek történetét vázolom fel a forrásokban való megjelenésüktől a 12. század végéig.

A kunok korai története

Az új népesség különböző nyelvű forrásokban *qibġaq*, *cuman*, *polovec*, *ġarteš*, *falb* és *kun* néven jelent meg. Az arab al-Marwazī (meghalt 1120) *Az állatok természeti tulajdonságai* című művében leír egy népvándorlást, amely szerint egy *qūn* nevű nép elhagyta Észak-Kínában levő területeit. Ezek a *qūnok* a qāyok nyomására a *šarik* földjére mentek. A *šarik* népe továbbvonult a muszlim karlukok és oguzok területére. Az oguzok (úzok) pedig a besenyők területére húzódtak a Fekete-tenger mellé.¹ Ennek alapján a belső-ázsiai *qūnok* nevének már korán összekapcsolta a kutatás a kelet-európai kunokra alkalmazott *kun* népnévvel.² Ugyanebben a forrásban szerepel egy *šarī* megnevezésű etnikum is. Ezt a népnevet a török *sarıg* 'sárga' jelentésű szóból származtatják.³ Erre az etimológiára támaszkodva a kutatók egy része a nyugati források 'fakó, halványsárga' nevű népét a *šarikkal* azonosítja.⁴ Mások azonban sem a *qūn*, sem a *šarī* néppel való kapcsolatot nem fogadják el.⁵ Olyan vélemény is van, amely al-Marwazī népvándorlás-leírását írásztal mellett születetett fikciónak tartja.⁶

A népnevek közül a muszlim szerzők által használt *qibġaq* alak⁷ – ami egy török *qipčaq*nak felel meg – szerepelt legkorábban az írott forrásokban. Az ujgur kori Šine-usu-i felirat⁸ (759) *qbčq* olvasatát és [*qi*]bčaq rekonstrukcióját⁹ többen elfogadják,¹⁰ míg mások bizonytalannak tartják.¹¹ Az ujgur emlék mellett a bagdadi kalifa postamesterének, Ibn Hurdābihnek (meghalt 911 körül) *Utak és országok könyve* című munkáját tartották számon mint a *qibġaq*okat említő első forrást.¹² Miután bebizonyosodott, hogy a 11. században élt Gardīzī munkájában, *A legkiválóbb tudósításokban*, a török népek leírásánál Ibn Muqaffa^c-nak (720–756) vagy annak fiának könyvét, *A világ lakott negyedét* használta forrásként,¹³ így ez a Šine-usu-ival közel egykorú kútfő a legkorábbi muszlim forrás, ahol a *qibġaq*ok megjelennek. A *qibġaq* elnevezés Gardīzīnél a kimekek egyik törzscsoportjának névadó ősét jelöli.¹⁴ A *qipčaq* névnek nincs biztos etimológiája, a *qobuq* 'odvas fa',¹⁵ *qipčaq* 'haragos, hirtelen haragú, aki mindenkire bosszankodik',¹⁶ *qivčaq* 'szerencsétlen',¹⁷ a *qobi* 'fátlan vagy (steppe/sivatag)' népnév-magyarázat mellett érveltek a különböző kutatók.¹⁸ A latin és a görög források *Cumani*, *Comani*, illetve *Κουανοί*, *Κοῦανοί* alakjainak *quba* 'fakó, fakó sárga, sápadt' színnévből való magyarázatát¹⁹ a kutatók többsége elfogadja.²⁰ A szláv *polovec*et a szláv *pole* 'mező' szóból 'mezőlakó' jelentésben is értelmezik, illetve a *polov* 'sápadt' vagy a *polovy* 'sárgás' szavak származékának tartják.²¹ A német *falb* jelentése 'fakó, halvány, sápadt'. A 11. század második felében Brémai Ádám a *Gesta Hammaburgensis ecclesiae Pontificum* című munkájában már nem is a népnév német alakját, hanem a latin fordítását, a *pallidi*-t (sápadt) használja: „Ibi sunt homines

pallidi, virides et macrobii, id est longi, quos appellant Husos.”²² Az örmény *χαρτες* jelentése ’világos, világos színű, szőke, lencsínű, fakó’.²³ A *polovec*, a *χαρτες* és a *falb* biztosan idegen elnevezések.²⁴ Az önelnevezésnek tartott *kun*ról Györffy György bizonyította be, hogy idegen eredetű.²⁵ A *cuman* népnév viszont lehetett önelnevezés. Ezt bizonyítják a névazonosító forrásrészletek, így az orosz forrásokban a cumanoknak mondott *polovecek* áll;²⁶ Rubruk 1255-ös útleírásában pedig: „Itt szoktak volt a kipcsakoknak mondott kunok legeltetni; a németek valaninak [falbennek] nevezik őket, tartományukat pedig Valaniának.”²⁷ Ezenkívül bizonyítékkul szolgálhatnak a magyarországi és romániai helynevek.²⁸

Amennyiben a Šine-usu-i feliraton szereplő alakot kétes olvasata miatt nem számítjuk, úgy a *qipčak* elnevezés elsőként Gardīzīnél tűnik fel. Ő beszámol arról, hogy részt vettek a török és proto-mongol nyelvet beszélő elemekből álló kimek törzsszövetség kialakításában,²⁹ amely a 8. században, mikor a qipčakok csatlakoztak hozzájuk, a Kulunda-alföldön élt.³⁰ A kimek elnevezés a törzsszövetség létrejötte után nem etnikai, hanem politikai értelemben volt használatos.³¹ Van azonban olyan elmélet is, mely szerint a nyugat-szibériai kimekeket a qipčakok *quman/qun*-nak nevezték.³²

A qipčakok szállásterületét e forrás alapján Senga Toru az Irtis folyó vidékére helyezte.³³ Ibn Hurdādbih munkájából, amelyben felsorolja a török népeket, nem derül ki, hogy ekkor a qipčakok a kimekektől függtek. A 982-ben írt *A világ határai* (*Hudūd al-‘Ālam*) ismeretlen szerzője szerint, annak ellenére, hogy a qipčakok – akiknek területe ekkor délen, az Urál vidékén, a besenyőkével szomszédos – a kimekektől külön éltek, uralkodójukat az utóbbiak nevezték ki, ez pedig alárendeltségi viszonyra utal.³⁴ A Ğayhānī-hagyomány besenyő fejezeteiben is szerepelnek a qipčakok. A források szerint ők a besenyők északi szomszédai a 9. század második felében, amely alapján feltehető, hogy már az Uráltól nyugatra is megjelent a qipčak népesség.³⁵

Az 1030-as években már a Kazak-steppén, Hvárezm szomszédságában nomádizáló qipčakok³⁶ azonban hamarosan kiléptek a kimekek törzsszövetségéből, ami egy új, qipčak, cuman, polovec, kun neveken ismert törzsszövetség születéséhez vezetett. A hvárezmi sahek felismervén a mellettük élő népesség taktikai jelentőségét, időnként katonai segédcsoportokként alkalmazták őket harcaikban.³⁷

A kunok Európában

A törzsszövetség a 11. század közepén jelent meg a Volgától nyugatra, és két-három évtized alatt meghódította a Fekete-tengertől északra levő steppét. Miután benyomultak az úzok területére, azokat követve 1055–1061 között a Volgától nyugatra levő területeken jelentek meg. Majd a rusz fejedelemségek látóterébe kerültek, ugyanis 1055-ben Perejaszlavlnál, a Dnyeper folyó bal partján voltak Boluš nevű vezérük vezetésével. Fegyveres összecsapásra egy ideig még nem került sor. A Poveszty vremennih let (PVL) szerint Vsevolod perejaszlavlai fejedelem, aki egy évvel korábban az úzokat megverte, békét kötött az újonnan megjelent kunokkal.³⁸

A rusz fejedelemségektől vereséget szenvedő (1060) úzok előbb a Bug és a Szeret közé húzódtak, majd a kunok nyomásának engedve 1064-ben a Balkán-félszigetre költöztek.³⁹ Az úzok nyomában megjelenő kunoktól 1061-ben a perejaszlavlai fejedelem szenvedett vereséget elsőként a ruszok közül.⁴⁰ Ezek után egyre több összecsapásról szólnak forrásaink. 1068-ban a kunok Csernyigov környékén harcoltak.⁴¹ Ez a hadjárat az új szállásterületet biztosíthatta. 1071-ben pedig már a Dnyepertől nyugatra, a Kijevi Nagyfejedelemség délnyugati határán voltak, ahol a

Rosz folyó mentén két kis várost támadtak meg.⁴² Ezekben az években népesíthették be a Donyec vidékét és az Azovi-tenger mellékét is. A Dnyepert már korábban átléphetették, csak az első összecsapást jelezheti az 1071-es időpont. A következő években, kihasználva a rusz fejedelmek egymás közti harcait, a kun támadások megismétlődtek. A kunok, akiket az orosz források szerint először 1078-ban hívták a fejedelmek segítségül a beharcaikba,⁴³ a 11. század végétől gyakori szereplői lettek az ilyen jellegű összecsapásoknak. Az úzok Balkán-félszigetre való költözése utáni hatalmi úrt kihasználva, az 1080-as években már jelentős politikai tényezőt jelentettek a Kárpátoktól keletre és az Al-Dunánál.

A steppe nyugati végeit jelentő Moldvába és Havasalföldre – ahol besenyő és úz töredékek húzódtak meg – egy ideig még nem költöztek kun csoportok, csak fennhatóságuk alatt tartották a területet, amint ezt a kun szobrok elterjedése is tükrözi.⁴⁴ A Bizánci Birodalom ellen először 1078-ban támadtak, amikor a besenyőkkel szövetségben Drinápolyt ostromolták.⁴⁵ 1091-ben viszont Bizánccal közösen mérték megsemmisítő csapást a besenyőkre.⁴⁶ A Balkán-félsziget területén portyázó kunok egyes csoportjai idővel a bizánci császár szolgálatába álltak. Feladatuk a birodalom területén áthaladó keresztesek féken tartása volt.⁴⁷ A Magyar Királyság területére először valószínűleg 1091-ben törtek be Krul fia Kapolcs vezetésével. Krónikáink ugyan két korábbi nomád betöréskor is a kunok támadásáról beszélnek, de a prédálók valójában besenyők és úzok lehetek.⁴⁸ A Horvátországból visszatérő I. (Szent) László a Temes folyónál legyőzte őket, akárcsak a vereség megbosszulására küldött Ákos vezér seregét valahol Orsova környékén.⁴⁹ Az uralkodó győzelmei hosszú ideig visszatartották a kunokat a Magyar Királyság elleni támadástól. A Magyar Királyság és Bizánc ellen vezetett hadjárataik alapján a 11. század végére már a Kárpáton kívüli területeket is biztosan megszállták. Ha a kun hadjáratok nem is azonosak az egész nép költözésével, a kelet-európai steppén történő fokozatos hódításaikat pontosan jelzik.

A Bizánccal és a Magyar Királysággal harcoló kunok egy időre eltűntek az orosz forrásokból, de 1092-ben újból megjelentek. A Hypatius-krónika szerint ekkor a Dnyeper vidékén portyáztak.⁵⁰ Ettől kezdve a század végéig az orosz évkönyvek állandó szereplői lettek. A 12. század elején a fejedelmek II. Vlagyimir Monomah kijevi nagyfejedelem (1113–1125) vezetésével számos sikeres hadjáratot vezettek a kunok ellen. Így 1103-ban a Szuten folyónál 20 kun fejedelem esett el, mások pedig fogságba kerültek.⁵¹ 1107-ben újabb hadjáratra került sor a kunok ellen, melynek során Bönjek testvére, Taz, valamint Šarukan másik fia, Sugr a csatában meghalt, maga Šarukan is nehezen tudott elmenekülni.⁵² 1111 telén a Don mentén élő kun törzsek szenvedtek vereséget.⁵³ 1113-ban II. Szvjatopolk nagyfejedelem halálának hírére a kunok újból támadásba lendültek, de Vlagyimir Monomah sikeresen visszazorította őket.⁵⁴ 1116-ban pedig elfoglalták Sugrov, Šarukan és Balin városát.⁵⁵

A Grúz Krónikából tudunk arról, hogy a 12. század elején II. David Aġmašenebeli grúz király (1089–1125) a szeldzsükok ellen apósának, a kun Átráknak (az orosz évkönyvekben Otrók) népét hívta országába.⁵⁶ Forrásunk szerint 40 000 harcos vonult családjaival együtt a királyságba.⁵⁷ Feltehetően a kunoknak éppen jókor érkezett a grúz meghívás, hiszen az előbb említett eredményes rusz hadjáratok következtében a nomádok egyes törzsei kiszorultak a kelet-európai steppéről. Átrák ugyan Vlagyimir Monomah halála után hazatért a dél-orosz steppére, de a menekülés közben a nyájaikat elveszített nomádok egy része Grúziában maradt, letelepedett, és idővel beolvadt és jelentős szerepet játszott a térség történetében a mongol hódításig.⁵⁸

II. Vlagyimir Monomah halála után azonban a Kijevi Rusz hanyatlása visszafordíthatatlanná vált. Kijev hatalma is a 12. század közepétől már csak jelképes volt. A fejedelmek a nagyfejedelmi cím megszerzéséért folytatott egymás közti harcaikban gyakran fordultak a kunokhoz segítségért. Ezeket a lehetőségeket használták ki a kunok a rusz területek prédálására. II. Vlagyimir Monomah halála után a kunok a steppén maradt úzokkal rögtön megtámadták a fejedelemség déli végeit, de ekkor még visszaverték őket.⁵⁹ A testvérharcokban azonban a rusz fejedelmek a kunok támogatását kérték az 1127–1128-as,⁶⁰ 1135-ös,⁶¹ 1136-os⁶² évek folyamán. Ezt 1138–1139-ben a kunok egy önálló hadjárata követte.⁶³ 1135-ben már lengyel területeken portyáztak.⁶⁴ 1139–1140-ben békét kötöttek II. Vszevolod nagyfejedelemmel (1139–1146), így 1144-ben a kunok támogatásával vezetett hadjáratot a nagyfejedelem a halicsi Vlagyimirko ellen.⁶⁵ Vszevolod utóda, II. Izjaszlav (1146–1154) is a jó kapcsolatok kiépítésére törekedett, így 1147-ben Rjazan mellett békét kötött a kunokkal. A vojnai békét azonban már 1150-ben felrúgták a kunok, mikor Izjaszlavval szemben Jurij Dolgorukijt támogatták.⁶⁶ 1152-ben ismét Jurij Dolgorukijjal indultak a Kijevi Fejedelemség ellen. A hadjárat során Csernyigovnak a falakon kívüli részeit is felégették.⁶⁷ A nagyfejedelem válasza határozott volt, még ugyanabban az évben fia ruszokból, besenyőkből, berendiekből és úzokból álló serege váratlanul rajtaütötte a kunokon, felégették szállásaikat, és számtalan foglyot ejtettek, ugyanakkor sok lovat, szarvasmarhát, tevé és juhot raboltak, valamint a kunok fogságában levő keresztényeket is kiszabadították.⁶⁸ A következő évben újabb sikeres hadjáratot vezettek a kunok ellen.⁶⁹ Mikor 1155-ben korábbi szövetségesük, Jurij Dolgorukij (1154–1157) megszerezte a kijevi trónt, ismét a fejedelemség területén portyáztak, de a szállásterületekre tartó kunokon a nagyfejedelem szolgálatába álló berendiek rajtaütöttek.⁷⁰

Ugyanakkor a század folyamán Anna Komnénéa – aki I. Alexios Komnénos (1081–1118) császár lánya volt, és a 15 könyvből álló *Αλεξιάς* című munkájában az 1069–1118 közötti kor eseményeit írta meg – szerint a kunok ismét feltűntek a Bizánci Birodalom területén. A Vidin környékén portyázó kunokat azonban 1114-ben I. Alexios visszaszorította a Dunától északra.⁷¹ Egy rövid összecsapás után azonban a bizánci–kun ellentétek három évtizedig szüneteltek: vagy a császári diplomácia eredményként, vagy pedig a rusz fejedelmekkel folytatott harcok következtében. Csak I. Manuel Komnénos (1143–1180) uralkodásának ötödik évében támadtak újra a birodalom területére. A császár a görög források szerint a kunok támadására válaszulva átkelt a Dunán, és a folyótól északra győzte le őket.⁷² Egy évvel korábban VII. Lajos francia király (1137–1180) kereszteseivel bizánci szolgálatban álló besenyő és kun sereggel ütközött meg több alkalommal Bulgária themában és Konstantinápoly falai alatt.⁷³ Az 1160-as évek elején⁷⁴ és végén ismét bizánci részeken portyáztak a kunok.⁷⁵ A Balkán-félsziget elleni hadjáratok sűrűsödése az Al-Dunától északra élő kun törzsek megerősödését jelezte. A világalomra törő Manuel császár azonban nagyobb jelentőséget tulajdonított I. (Barbarossa) Frigyes (1152–1190) terjeszkedési szándékainak,⁷⁶ így a kunokkal való szövetséget kereste. Egy forrásunk szerint az uralkodó levelet írt Turkia, Babilónia, Perzsia és Kománia királyainak, hírvil adván nekik, hogy a római császár [ti. I. Frigyes] az ő és amazok földjét szándékozik elfoglalni, ha Milánóval végez.⁷⁷ A 12. századi bizánci–magyar háborúkban mind a császár, mind pedig a magyar királyok seregében harcoltak kunok.⁷⁸ Később az al-dunai kunok közül zsoldos egységeket állítottak fel a bizánciak, amelyeket az ikoniumi szultánátus ellen vetettek be.⁷⁹ Az 1180-as években több alkalommal is szerepeltek a görög forrásokban a Khalkidiki-félsziget délnyugati részére telepített kunok.⁸⁰

Az al-dunai kunok támogatták Ivan Rosztiszlavics Berladnikot is rokona, a halicsi fejedelem, Jaroszlav Oszmomiszl (1153–1187) elleni harcában 1158–1159-ben.⁸¹ Annak ellenére, hogy a 12. század második felében Vlagyimir-Suzdal felemelkedésével párhuzamosan Kijev hatalma fokozatosan lehanyatlott, maradt annyi ereje, hogy kivédje a kunok csapásait, illetve hogy támadásokat intézzen ellenük a többi fejedelemség segítségével. 1185-ben a novgorodi fejedelem, Igor Szvjatoszlavics vezetésével támadtak a kunokra, és a kezdeti sikereken felbátorodva a rusz sereg benyomult a steppére, mivel azonban nem gondoskodtak víztartalékról, a szomjúságtól szenvedő had vereséget szenvedett, és magát Igot is elfogták a nomádok.⁸² Igor azonban kiszabadulva a kunok fogságából, 1191-ben testvéreivel már ismét hadjáratot vezetett ellenük.⁸³ Erről a hadjáratról szól az *Ének Igor hadáról* című alkotás.⁸⁴

A Balkán-félszigeten szintén jelentős katonai-politikai szerepet játszó kunok a II. Bolgár Cárság megalapításában is részt vettek. Az 1018 és 1185 között bizánci fennhatóság alatt álló bolgárok önállósodni próbáltak. Mivel a *pronoia* – nehézfegyverzetű katonaság állítására kötelezett hűbértartókra – vonatkozó kérésüket a császári udvar elutasította, a három testvér, Aszen, Péter és Kaloján szívesen állt a felkelők élére.⁸⁵ Kezdetben kudarcot vallottak, és a Dunától északra élő kunokhoz menekültek, akiknek segítségével végül győzelmet arattak.⁸⁶ 1187-ben Aszen vezetésével létrejött a II. Bolgár Cárság.⁸⁷

Az Aszen-dinasztia származására vonatkozóan több elmélet is létezik: egyes kutatók szerint bolgár,⁸⁸ mások szerint vlach,⁸⁹ és a harmadik vélemény szerint kun eredetű az uralkodócsalád.⁹⁰ Újabban létezik egy negyedik teória is, amely szerint Aszen és testvérei egy olyan kun tömbből származtak, amely elszakadva a Balkán-félszigeten hadakozó, majd onnan hazatérő társaiktól, beolvadt az akkor még a Dunától délre élő vlach népességbe.⁹¹ Aszen és családja tehát kun eredetű volt, erre utal a nevük is, amely a török népeknél közismert *esen*-ként olvasandó, és amely az 'egészséges' jelentésű török közszóból származik.⁹² A bolgár önállósodási mozgalom élére álló testvérek serege vlachokból állt. Az Aszenidák is valószínűleg a nekik alárendelt népesség nyelvét beszélték, de őrizték kun eredettudatukat, és szoros kapcsolatban állhattak Cumania területén élő rokonaikkal. Tehát a kun eredetű dinasztia tagjai a 12. század folyamán vlachokká, a 13. században bolgárokká váltak.⁹³ Az ország élén az oszmán hódításig még két kun eredetű dinasztia, a Terterida (1281–1323) és a Sismanida (1323–1393) uralkodott.⁹⁴

A kunok bolgár cárok oldalán több Bizánccal való összecsapásban is részt vettek a 12. század utolsó évtizedében.⁹⁵ 1190-ben II. Isaakios Angelos (1185–1195, majd 1203–1204) a bolgár állam ellen indult, de a bizánci seregek csúfos vereséget szenvedtek, visszavonulásuk pedig majdnem katasztrófába torkollott a kunoktól való félelmük miatt.⁹⁶ A bizánci seregek nyomában a bolgár–kun csapatok több bizánci várat elfoglaltak, és Trákia északi részét is megtámadták.⁹⁷ A császár 1195-ben apósa, III. Béla magyar király segítségével személyesen akart hadjáratot vezetni a Bolgár Cárság ellen, de testvére, III. Alexios (1195–1203) összeesküvést szőtt ellene, és eltávolította a trónról.⁹⁸ A hadjárat leállítását kihasználva a kunok által támogatott bolgárok a birodalomra támadtak.⁹⁹ Az új császár béketörekvései rendre kudarcba fulladtak.¹⁰⁰

1187-ben és 1190-ben a kijevei fejedelem megbízásából a rusz határvédő *fekete süvegese*k kihasználták, hogy a kunok az Al-Dunánál harcoltak, és a Dnyeper menti szállásterületeiket támadták.¹⁰¹ Noha az orosz források nem beszélnek róla, nem kizárt, hogy a rusz–fekete süvegesek támadások hátterében a bizánci diplomácia állt, amely így

próbálta a bolgár lázadókat megfosztani szövetségeseiktől. Tehát az Aszenidákat nemcsak az al-dunai, hanem a Dnyeper menti kunok is támogatták.

A 13. század elején, miután III. Alexios császár nem tudta megfékezni a kunok portyáit, a halics–volhíniai fejedelemhez, Romanhoz (1199–1205) fordult, hogy támadja meg a Dunától északra levő kun területeket. A halics–volhíniai követséggel egy időben, valószínűleg nem véletlenül, Bizáncban tartózkodott a novgorodi metropolita is. A bizánci-rusz kapcsolatok javulása következtében Roman vállalta, hogy csapásokat mér a kunokra. Ezekre a 13. század első éveiben került sor,¹⁰² amelyek azonban nem jelentettek komoly akadályt a Bizáncot támadó kunok számára. A század folyamán a bolgárok mellett több alkalommal is rátámadtak a Bizánci Birodalom utódállamaira, de önállóan is prédáltak.

A bolgár cárokban Konstantinápoly elfoglalása után egyesek a bizánci érdekek támogatóit látták, mivel azok bátorították a keresztesekkel szembeszálló görögöket. Míg a keresztesek a főváros elfoglalása után Trákiában és Macedóniában hatalmuk megerősítésére törekedtek, a kunok Konstantinápoly faláig portyáztak.¹⁰³ Mikor a keresztesek Hadrianopolist akarták elfoglalni, a városlakók a cárhoz fordultak, aki segítségükre egy bolgárokból, kunokból és vlachokból álló sereget küldött. 1205 áprilisában a kunok csapdába csalták a latinokat, maga I. Balduin (1204–1205) császár is fogságba esett.¹⁰⁴ 1206-ban ismét Konstantinápoly faláig jutottak.¹⁰⁵ 1207-ben Szalonikit ostromolták, mikor Kaloján cár (1197–1207) tisztázatlan körülmények között meghalt.¹⁰⁶ Utóda, Boril (1207–1218) követte nagybátyja politikáját, és 1208-ban a Latin Császárság ellen támadt, a politikailag megosztott bolgárok azonban a kunok támogatása ellenére vereséget szenvedtek, minek következtében a latin császár kiterjesztette hatalmát Trákiára és Macedóniára.¹⁰⁷ Boril a lázadó bojárjaival szembeni harcban II. András magyar király segítségét kérte, aki sereget küldött Vidin visszaszerzésére. A magyar sereget a Kárpátoktól délre kunok támadták meg, akiket az Ogosz mellett, a Duna bulgáriai mellékfolyójánál legyőzött a szebeni ispán vezette had.¹⁰⁸ A forrásokból azonban nem derül ki, hogy a kunok a cár ellenfeleinek megbízásából vagy önállóan cselekedtek. Miután Boril konszolidálta hatalmát, nem volt szüksége többé a kunokra a szomszédaival folytatott harcokban. Utóda, II. Ivan Aszen (1218–1241) azonban éppen a kunok támogatásának köszönhető a Bizánci Birodalom utódállamaiban félelmetes hírért.

A dél-orosz steppén sem szűnt meg a kunok jelentősége, noha katonai akcióik száma csökkent. Röviddel azután, hogy Roman elűzte apósát, II. Rurikot (1194–1202, 1206) Kijevből, a kunok támadásba lendültek, de a fejedelem követte a zsákmánnyal visszavonuló kunokat, és a steppén megverte őket. A nomádok válaszként segítettek Ruriknak trónja visszaszerzésében. Ez azonban nem akadályozta meg a fejedelmet abban, hogy Romannal kibékülve, 1203 telén ne támadja meg a korábbi szövetségeseit. A felkészületlen kunok nem tudták szálláshelyeiket kiüríteni, így a ruszok számos foglyot ejtettek, és hatalmas nyájakat zsákmányoltak.¹⁰⁹ 1205-ben, Roman fejedelem halála után, a Kötöny és Somogur vezette kunok a halics–volhíniai trónért folytatott harcokban ismét a kijevi fejedelmet, II. Rurikot támogatták.¹¹⁰ A harcokba beavatkozott II. András magyar király is jogot formált a fejedelemség trónjára.¹¹¹

Összegzés

A források tanúsága szerint nem létezett qipčak vagy kun birodalom, az egyes törzsek kánjaik vezetésével önálló politikát folytattak. A 12. században a Fekete-tengertől

északra utazó Ratisbonai (Regensburgi) Pétachia rabbi szerint a kunoknak nincs királyuk, csak fejedelmek és előkelő családjaik vannak.¹¹² Csak a 12–13. század fordulóján, Sarukanida Jurij Koncsakovics – aki az orosz források szerint a legnagyobb a polovecek közül – idején kezdett megszilárdulni a központi, káni hatalom.¹¹³ A nagy területen nomadizáló és politikai egység nélküli kunok azonban a 13. században katonai potenciájuk megosztottsága következtében sebezhetővé váltak a külső csapásokkal szemben, és a mongol hódításnak sem tudtak ellenállni. Jelentős kun csoportok menekültek a mongol hódítók elől a Magyar Királyság területére és a Balkán-félszigetre. Többségük azonban a dél-orosz steppén maradt. Ezt bizonyítja, hogy az Arany Horda fennállása alatt a behódolt kunok eltörökösítették nemcsak a kis számú mongol uralkodó réteget, de a térségben élő más török idiómát beszélő népek is a kunok kipcsak típusú török nyelvét vették át.

A qipčaqok Egyiptom történetében is jelentős szerepet töltek be, elég ha az oszmán hódításig uralkodó mameluk dinasztia kipcsak ágának tevékenységére (1250–1382) utalunk. A kunok, a muszlim források kipcsakjai, mint rabszolgák kerültek Egyiptom területére. Az első kipcsak rabszolgák már a 12. században megjelentek, de nagy jelentőségre csak a 13. században tettek szert, mint az Ayyübbida szultánok testőrei. Miután Ayyübbida Tūrānšāhot (1250) megölte a testőrsége, a hatalmat a kipcsakok szerezték meg. Ők állították meg a mai Szíria területén a nyugat felé nyomuló mongolokat. A Mameluk-dinasztia másik ága, a cserkesz, amely egészen az oszmán török hódításig (1517) állt Egyiptom élén, szintén rabszolgaként került Észak-Afrikába.¹¹⁴

A kunok egy olyan hatalmas törzsszövetségnek voltak a részei, amely az Irtistől az Al-Dunáig terjedő hatalmas területen nomadizált. Ennek a konglomerátumnak számtalan népi összetevője közül három jelentős: a nyugati peremén élő kunok, a közép-ázsiai *qanglik* és a nyugat-szibériai részekben nomadizáló *qipčaqok*.¹¹⁵ A 13. századi Ferenc-rendi utazó, Rubruc szerint a *qanglik* a kunokkal rokonok,¹¹⁶ egy másik helyen pedig leírja, hogy a Kaszpi-tengertől északra van egy pusztaság, amelyen a tatárok élnek most, korábban azonban a kanglinak mondott kunok laktak.¹¹⁷ A *qanglik* neve a *Mongolok titkos történetében* is mindig a qipčaqokkal együtt jelenik meg.¹¹⁸ A kunok birodalomra szerveződése megkezdődött ugyan, de a mongol támadás és hódítás miatt nem valósult meg.¹¹⁹

Jegyzetek

¹ Czeglédy K.: A kunok eredetéről. Magyar Nyelv 45 (1949); Göckenjan, H. – Zimonyi I.: Orientalische Berichte über die Völker Osteuropas und Zentralasiens des Mittelalters. Die Ğayhānī–Tradition. Wiesbaden, 2001. 244–246.

² Marquart, J.: Über das Volkstum der Komanen. In: Bang, W.–Marquart, J.: Osttürkische Dialektstudien. Abh. der kgl. Gesselsch. der Wiss. zu Göttingen Phil.-Hist. Klasse. N. F. XIII. Nro.1. Göttingen,² Vandenhoeck & Ruprecht in Göttingen, 1914/1970. 38–42.; Németh Gy.: A kunok neve és eredete. Századok 76 (1942) 171.; Czeglédy: i. m. 43.

³ Clauson, G.: An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford, 1972. 848.

⁴ Barthold W.: Eine neue Angabe über die Polovczer: Wehrot und Arang. Untersuchungen zur mythischen und geschichtlichen Landescumande von Ostiran von J. Markwart. Leiden, 34.; Rasovskij, D. A.: Polovcy II. Razselenie polovcev. Seminarium Kondakovianum 8 (1936) 35.

⁵ Pálóczi Horváth A.: Hagymányok, kapcsolatok és hatások a kunok régészeti kultúrájában. Karcag, 1993. 26.; Keller L.: Qipčaq, kuman, kun. Megjegyzések a polovecek önelnevezéséhez. In: Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás. Szerk. Felföldi Sz.–Sinkovics B. MÖK 15. Budapest, 140.

⁶ Senga T.: Megjegyzések a kimekek törzsszövetségének kialakulásához. Antik Tanulmányok 41 (1996) 159.

- ⁷ Kivétel ezalól II. Roger szicíliai király (1105–1154) arab földrajzírója, al-Idrīsī, aki A horizontok bebarangolása után vágyakozó mulatságának a könyve, röviden Roger könyve munkájában bizánci hatásra a népre kuman, a területre pedig az al-K.māniya nevet használta. *Al-Idrīsī: Opus geographicum*. Ed. E. Cerulli, F. Gabrielli at all. Neapoli–Romae, 1977. 905., 909., 913–916., 957.
- ⁸ Berta Á.: Szavaimat jól halljátok... A türk és ujjur rovásírásos emlékek kritikai kiadása. Szeged, 2004. 267–314.
- ⁹ *Kljastornij, Sz.*: Kipcsak és szír. A kipcsakok őstörténetéhez. Keletkutatás 1986/ősz, 23.
- ¹⁰ *Senga T.*: i. m. 175–193.; *Spinei, V.*: Marile migrații din estul și sud-estul Europei în secolele 9–13. Iași, 1999. 203.
- ¹¹ *Akhinžanov, S. M.*: Kipčaki v istorii srednevekovogo Kazachstana. Alma-Ata, 1989. 40–42.; *Keller*: i. m. 138.
- ¹² *Kmoskó M.*: Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom. 1/1. MÖK 10. Szerk. Zimonyi I. Budapest, 1997. 108.
- ¹³ *Czeplédy K.*: Gardīzī „török” fejezetének magyarázatához. In: Uő: Magyar őstörténeti tanulmányok. Budapest, 1985. 108.
- ¹⁴ *Martínez, P. M.*: Gardīzī's Two Chapters on the Turcs. *AEMAE* 2 (1982) 110–175., *Göckenjan–Zimonyi*: i. m. 106.
- ¹⁵ *Rašīd ad-Dīn: Ġāmi' at-tawārīh*. Ed. Romaskevič, A. A.–Xetagurov, A. A.–Ali-zade, A. A. Moskva, 1965. I. 105.
- ¹⁶ *Németh Gy.*: A honfoglaló magyarság kialakulása. Második, bővített és átdolgozott kiadás. Közzéteszi Berta Á. Budapest, 1991. 97.
- ¹⁷ *Kljastornij*: i. m. 153–154.
- ¹⁸ *Pritsak, O.*: The Polovcians and Rus. *AEMAE* 2 (1982) 325–326.
- ¹⁹ *Németh Gy.*: Die Volksnamen quman und qūn. *Kőrösi Csoma Archívum* 3. 1940. 99–101.
- ²⁰ *Györffy Gy.*: A kun és komán népnevek eredetének kérdéséhez. In: Uő: A magyarság keleti elemei. Budapest, 1990. 206.; *Golden, P. B.*: Cumanica IV: The Tribes of the Cuman–Qipčaq. *AEMAE* 9 (1995–97) 101.
- ²¹ *Pritsak*: i. m. 326.
- ²² *Magistri Adam Bremensis: Gesta Hammaburgensis ecclesiae Pontificum*. In: Quellen des 9. und 11. Jahrhunderts zur Geschichte der hamburgischen Kirche und des Reiches. Ed. Trillmich. W. Darmstadt, 1978. 458.
- ²³ A népnevekkel és azok egymással való kapcsolatával Györffy György foglalkozott említett művében.
- ²⁴ *Keller*: i. m. 139.
- ²⁵ *Györffy*: i. m. 210–216.
- ²⁶ *Polnoe sobranije russkikh letopisej*. Ed. Šachmatov, A. A. Sanktpeterburg. 1908. (reprint Moskva, 1962–1965). I. 234., 376. (A továbbiakban PSRL.)
- ²⁷ *Györffy Gy.*: Julianus barát és a Napkelet felfedezése. Budapest, 1986. 231.
- ²⁸ *Keller*: i. m. 144–145.
- ²⁹ *Göckenjan–Zimonyi*: i. m. 106.
- ³⁰ *Senga*: i. m. 183–187.
- ³¹ *Senga*: i. m. 185.; *Vásáry I.*: Népnév és néptörténet (cuman/kuman, qipčak, kangli, tatár). In: A Kárpát-medence és a steppe. Szerk.: Márton A. MÖK 14. Budapest, 2001. 191.
- ³² *Pritsak*: i. m. 331–332.
- ³³ *Senga T.*: Tatárok, sárga ujjurok, kománok. Tanulmányok a magyarság kora keleti kapcsolatainak háttéréről (PhD-értekezés). Budakeszi, 1996. 56–58., 104–175.
- ³⁴ *Göckenjan–Zimonyi*: i. m. 209.
- ³⁵ *Göckenjan–Zimonyi*: i. m. 164., 221., 250.
- ³⁶ *Vásáry: Népnév*. 189.
- ³⁷ *Sinor, D.*: The Inner Asian Warriors. *Journal of the American Oriental Society* 101 (1981) 134–135.; *Golden, P. B.*: An Introduction to the History of the Turcic People. Wiesbaden, 1992. 277.
- ³⁸ *Povest' vremennyh let. I–II. Priloženija*. Ed. Lichačov, D. S. Moskva–Leningrad, 1950. II. 109. (A továbbiakban: PVL.)
- ³⁹ *Spinei*: i. m. 186.
- ⁴⁰ PVL I. 109.
- ⁴¹ PVL I. 112–115.
- ⁴² PVL I. 116.
- ⁴³ PVL I. 132.
- ⁴⁴ *Pletneva, S. A.*: Poloveckie kamennye izvajanija. *Arheologija SSSR*. Moskva, 1974. 13.; *Pálóczi Horváth*: i. m. 34.
- ⁴⁵ *Attaleiates Historia*. Ed. Bekker, Im. Bonn, 1853. 300–301.

- ⁴⁶ *Anna Comnena*: Alexias. Übersetzt, eingeleitet und mit Anmerkungen versehen von Diether Roderich Reinsch. Köln, 1996. 167–169.
- ⁴⁷ *Spinei*: i. m. 241.
- ⁴⁸ *Gyöffy*: i. m. 211–212.
- ⁴⁹ *Scriptores Rerum Hungaricum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Ed. E. Szentpétery. Budapestini, I. 1937; II. 1938 (reprint 1999). I. 412–414. (A továbbiakban SRH.)
- ⁵⁰ PSRL II. 206.
- ⁵¹ PSRL I. 277–279.; II. 250., 252–256.
- ⁵² PSRL I. 281–282.; II. 258.
- ⁵³ PSRL I. 182.; II. 260., 264–268.
- ⁵⁴ PSRL II. 276.
- ⁵⁵ PSRL II. 284.
- ⁵⁶ Átráckhez hasonlóan 1239-ben Kötöny is menekült a Magyar Királyság területére. A kunok ekkor a mongol hódítás elől húzódtak nyugatabbra. Kötöny 40 ezer kunját IV. Béla az ő országát is fenyegető keleti veszéllyel szemben kívánta alkalmazni. Azonban a nomádok és a magyarok közti ellentétek következtében Kötönyt megölték, így kunjai az országot végigpusztítva a Balkán-félszigetre vonultak. (SRH II. 566.) Később, valamikor 1242 és 1246 között hívta vissza onnan őket a magyar király. A Magyar Királyság területén megtelepült kunok beolvadása jóval hosszabb ideig tartott, mint grúziai rokonaiké, a török hódítás előestéjén érhetett véget.
- ⁵⁷ *The Georgian Chronicle. The Period of Giorgi Lasha*. Ed. Qaukhchishvili. Amsterdam, 1991. 19–20.
- ⁵⁸ *Golden, P. B. Cumanica I: The Qipčaqš in Georgia*. AEMAE 4 (1984) 71–86.
- ⁵⁹ PSRL II. 289–290.
- ⁶⁰ PSRL II. 290–291.
- ⁶¹ PSRL II. 295–296.
- ⁶² PSRL II. 298.
- ⁶³ PSRL II. 298.
- ⁶⁴ *Monumenta Germaniae historica inde ab anno Christi quingentesimo usque ad annum millesimum et quingentesimum*. *Scriptores*. Ed. Pertz, G. H. Hannover–Leipzig, Hiersemann, 1826–, XIX. 624. (A továbbiakban MGH S.)
- ⁶⁵ PSRL IX. 164., 167.
- ⁶⁶ PSRL IX. 185.
- ⁶⁷ PSRL IX. 195.
- ⁶⁸ PSRL IX. 196.
- ⁶⁹ PSRL IX. 197.
- ⁷⁰ PSRL IX. 201.
- ⁷¹ *Anna Comnena*: i. m. 510.
- ⁷² *Ioannes Kinnamos: Epitome rerum ab Joanne et Alexio Comnenis gestarum*. Ed. Meinecke, A. Bonn, 1836. 93–95.
- ⁷³ *Spinei*: i. m. 250.
- ⁷⁴ *Nikethas Choniates: Historia*. Ed. Bekker, Im. Bonn. 1835. 123–124.
- ⁷⁵ *Ioannes Kinnamos*: i. m. 201–202.
- ⁷⁶ *Ostrogorsky, G.*: A bizánci állam története. Budapest, 2001. 334.
- ⁷⁷ *Annales Coloniensis maximi*. MGH S, XVII. 774. A forrásrészlet magyar fordítása *Makk F.*: A tizenkettedik század története. Budapest, 2000. 122.
- ⁷⁸ *Ioannes Kinnamos*: i. m. 230.
- ⁷⁹ *Nikethas Choniates*: i. m. 230.
- ⁸⁰ *Actes de Lavra. I. Des origines à 1204. Texte*. Ed. Lemerle, P.–Guillou, A. et al. Paris, 1970. 334–341.
- ⁸¹ PSRL II. 497–498.
- ⁸² PSRL II. 637–644.
- ⁸³ PSRL II. 678.
- ⁸⁴ *Enciklopedija »Slova o polku Igoreve«*. I. A–b. Sankt-Peterburg, 1995. (Magyar fordítás: Ének Igor hadjáról. Ford. Képes G.)
- ⁸⁵ *Fine, J. V. A.*: *The Late Medieval Balkans. A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*. Michigan, 1996. 10.
- ⁸⁶ *Rásonyi L.*: *Hidak a Dunán. A régi török népek a Dunánál*. Budapest, 1981. 135–136.
- ⁸⁷ *Rásonyi*: i. m. 137–138.
- ⁸⁸ *Angelov, D.–Hrisztov, H.–Koszev, D.*: *Bulgária története*. Budapest, 1971. 36.

- ⁸⁹ *Fine*: i. m. 13.; *Spinei*: i. m. 257. A román származást cáfolja *Szabados Gy.*: Kalojan, egy „román nemzeti hős”. Birodalmi tudat a formálódó második Bolgár Cárságban. In: Középkor-történeti tanulmányok. Szerk.: Weisz B. Szeged, 2003. 139–150.
- ⁹⁰ *Rásonyi*: i. m. 135.; *Pritsak*: i. m. 373.
- ⁹¹ *Vásáry I.*: Chapters from the History of pre-Ottoman Balkans: the Cumans and the Tatars (1185–1360). Budapest, 1999. 45–54.
- ⁹² *Rásonyi*: i. m. 136.
- ⁹³ *Vásáry*: Chapters. 54–55.
- ⁹⁴ *Rásonyi*: i. m. 137–138.
- ⁹⁵ *Ostrogorsky*: i. m. 349–350.; *Vásáry I.*: Cuman Warriors in the Fight of Byzantium with the Latins. Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae. 57 (2004) 3:263–270.
- ⁹⁶ *Nikethas Choniates*: i. m. 561–562.
- ⁹⁷ *Nikethas Choniates*: i. m. 562.
- ⁹⁸ *Ostrogorsky*: i. m. 348.
- ⁹⁹ *Nikethas Choniates*: i. m. 587–588., 600.
- ¹⁰⁰ *Nikethas Choniates*: i. m. 612.
- ¹⁰¹ PSRL II. 659., 670.
- ¹⁰² *Obolensky, D.*: A Bizánci nemzetközösség. Budapest, 1999. 283.; *Nikethas Choniates*: i. m. 691–692.; PSRL II. 328.
- ¹⁰³ *Villehardouin*: La conquête de Constantinople. Ed. Faral. Paris, 1961. II. 82.
- ¹⁰⁴ *Nikethas Choniates*: i. m. 811–814.
- ¹⁰⁵ *Villehardouin*: i. m. 276–277.; *Nikethas Choniates*: i. m. 834–835.
- ¹⁰⁶ *Spinei*: i. m. 270.; vö. *Vásáry*: Chapters. 69.
- ¹⁰⁷ *Ostrogorsky*: i. m. 373.; *Spinei*: i. m. 271.
- ¹⁰⁸ *Jakó Zs.*: Erdélyi okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez. I. 1023–1300. Budapest, 1997. I. 133–134.
- ¹⁰⁹ PSRL X. 34–3.
- ¹¹⁰ PSRL II. 717.
- ¹¹¹ *Font M.*: II. András orosz politikája és hadjáratai. Történelmi Szemle 1991/1–2. 107–144.
- ¹¹² *Spinei*: i. m. 219.
- ¹¹³ PSRL I. 504.
- ¹¹⁴ *Ayalon, D.*: Studies on the Mamlüks of Egypt (1250–1517). London, 1977.
- ¹¹⁵ *Golden*: An Introduction. 278.; *Keller*: i. m. 146.
- ¹¹⁶ *Györffy*: Julianus barát. 259.
- ¹¹⁷ *Györffy*: Julianus barát. 251.
- ¹¹⁸ A mongolok titkos története. Mongolból fordította Ligeti L. Budapest, 1962. 198.; 262.; 270. és 272. fejezet.
- ¹¹⁹ *Golden*: An Introduction. 279–280.